

Kärnkraftverk som minnesplatser

ANNA STORM*

Title: Nuclear power plants as memory sites – a project presentation.

Abstract: *Is it possible to imagine a nuclear power plant as a memory site? In many respects, the answer is yes. Nuclear power already forms a part of cultural history museum exhibitions and closed-down nuclear plants have been documented and analysed from a heritage perspective. However, they are also highly controversial places for remembering the past, since their significance is exceptionally ambiguous. The plants stand for potential catastrophe, the complicated management of the radioactive waste and are often associated with nuclear weapons but – at the same time – they also imply hope in the future and a possible answer to the climate threat. Are closed-down nuclear power plants to be preserved in some way, and in that case why? And is our understanding of the concept of heritage to change in some respects as a consequence of this?*

Key words: Heritage process, industrial heritage, memory site, nuclear power, Ignalina, Lithuania, Soviet Union, Barsebäck, Sweden, Denmark.

Är det möjligt att tänka sig ett nedlagt kärnkraftverk som en minnesplats, ett spår i landskapet som berättar om förfluten tid? Har vår föreställning om vad som utgör historia och kulturarv vidgats till den grad att vi kan inkludera även en fysisk miljö vars innebörd är så omtvistad, inte minst med hänsyn till kärnkraftsteknikens dagspolitiska aktualitet?

Ett enkelt svar är att det är möjligt. Det har redan skett. Den historiska forskningen kring kärnkraften är relativt omfattande, kärnkraften intar en plats i museers utställningar om 1900-talet och i flera länder har kärnkraftverk dokumenterats och analyserats ur ett kulturhistoriskt perspektiv.

Det enkla svaret är emellertid inte hela sanningen. För många människor bär kärnkraft-

verk på så starka negativa associationer att det är omöjligt att förstå dem som kulturarv. Kärnkraften bär på potentiell katastrof, har odiskutabla kopplingar till kärnvapen och frågan om hur det radioaktiva avfallet ska hanteras är på inget sätt löst. Kulturarv å andra sidan, har vi lärt oss, är något i huvudsak positivt, något som skapar mening och bidrar till vår kollektiva identitet, gärna också något vackert och med turism-ekonomisk potential. I denna kanoniserade samling platsar inte kärnkraftverken.

Kärnkraftverk är också för samtida kan tyckas. Hur långt fram i tiden ska historia och kulturarv egentligen gripa omkring sig? Ska det alldeles nyss inträffade genast betraktas genom ett tunt lager damm och från en tillbakablic-

kande position? ”Nej”, säger vissa. ”Kärnkraften är inte historia utan framtid! Kärnkraften utgör en viktig pusselbit i hur jordens befolkning ska möta klimatkrisen och är därtill viktig för vår nations oberoende ställning.” Med detta synsätt handlar kärnkraften om hopp och visioner, och inte alls om det som redan skett, det som inte kan göras o gjort.

Mer lågmälda röster kan också urskiljas. I lokalsamhällen där kärnkraftverk är belägna utgör dessa anläggningar ofta en uppskattad arbetsplats. Inte sällan är verket själva grundförutsättningen för samhällets existens. Tilltro till tekniken och stolthet över ett specialiserat yrkeskunnande står här fram som centrala i förståelsen av kärnkraftverket. Om detta läggs ned försvinner således ett avgörande antal arbetstillfällen, och minnet som formas med tiden får sannolikt en ambivalent karaktär.

Den process som det innebär att artikulera och gestalta minnen, minnesplatser, historia, kulturarv och museer är i högsta grad politisk till sin natur. Det är en process präglad av förhandling och kamp om tolkningsföreträde, inte sällan dold bakom ett förment värdeneutralt språk hämtat från olika professionella sammanhang. Det kan handla om antikvarier och miljöexperter, ingenjörer och ekonomer, arkitekter och lokalpolitiker – alla med sitt yrkesmässiga ansvarsområde. I en nyss påbörjad studie undersöker jag två kärnkraftverk som lagts ned genom politiska beslut och som på olika sätt är bärare av människors minnen och påverkar deras syn på framtiden: Barsebäck i Sverige och Ignalina i Litauen.

BARSEBÄCK, SVERIGE

Barsebäcks kärnkraftverk stod färdigt 1977. Det ligger i Kävlinge kommun i södra Sverige, placerat längs med kusten i ett flackt landskap

där det dominerar området visuellt. Många av dem som arbetat på verket bor i Löddeköpinge, knappa fem kilometer därifrån. I Löddeköpinge byggdes på 1970-talet bostäder till arbetarna och energibolaget, Sydkraft, bekostade viss infrastruktur som verket var beroende av, som vägar och en brandstation.¹

Barsebäcksverkets välkända siluett har blivit en symbol för kärnkraft i Sverige. När verket invigdes var den svenska satsningen på kärnkraft betydande i en internationell jämförelse, då det tidigare i första hand var stormakterna som lanserat sådana program. Inledningsvis stöttades Barsebäcksverket av miljörorelsen eftersom kärnkraften ansågs vara ett bättre alternativ än oljeberoende och utbyggnad av de svenska älvarna. Även den danska regeringen var positiv till Barsebäck eftersom planen var att Danmark skulle köpa el från Sverige fram till dess att den danska kärnkraften kommit igång.

Själva byggandet av kärnkraftverket engagerade ungefär elvahundra människor och antalet anställda varierade sedan mellan trehundrafyrtio och fyrahundra. Endast svenska medborgare kunde anställas, men utländska medborgare kunde arbeta som konsulter eller underentreprenörer. Barsebäcksverket var en mycket uppskattad arbetsplats där människor stannade länge. Det var omtalat för sin goda anda och de anställda hade jämförelsevis bra löner. Energibolaget arbetade medvetet för att bygga goda relationer till lokalsamhället och enligt en studie gjord 1995 hade åttio procent av dem som bodde nära Barsebäck hög tilltro till verket.

Parallellt med att Barsebäcksverket etablerades började emellertid den allmänna inställningen till kärnkraft att skifta. Den danska regeringen stoppade sitt eget kärnkraftsprogram och började uttrycka missnöje med lokalise-

Barsebäcks kärnkraftverk. Foto Pierre Mens.

ringen av Barsebäck, bara tjugofem kilometer från den danska huvudstaden. Också den svenska debatten intensifierades och blev alltmer negativ, bland annat i kölvattnet av olyckan i Harrisburg 1979. Årliga protestaktioner samlade tiotusentals människor omkring Barsebäcksverket, däribland många danskar. Ett år efter olyckan hölls en folkomröstning i Sverige om kärnkraftens framtid och det segrande alternativet innebar att kärnkraften skulle avvecklas i den takt som var möjlig med hänsyn till landets energibehov. Ingen ytterligare kärnkraftsutbyggnad skulle ske. Efter folkomröstningen beslutade Sveriges riksdag att landets alla reaktorer skulle vara avvecklade till 2010.

1987 beslöt riksdagen att stänga Barsebäcks

två reaktorer, den första 1995 och den andra 1996. Beslutet drogs dock tillbaka och reaktorerna stängdes istället 1999 respektive 2005. I mellantiden, 2001, hölls ett seminarium om verkets eventuella kulturhistoriska värde och innan den andra reaktorn stängdes gjorde det regionala museet en antikvarisk och etnologisk dokumentation. Enligt energibolagets nuvarande plan ska Barsebäcksverket börja rivras år 2020, trots att aktörer från kulturarvssektorn har argumenterat för att vissa delar borde bevaras. I början av 2000-talet har den allmänna opinionen dessutom ånyo börjat skifta till att bli mer kärnkraftspositiv, bland annat med hänvisning till klimathotet. Förutom Barsebäck har inga kärnkraftverk avveck-

lats som en följd av folkomröstningsresultatet och kärnkraften står idag för femtio procent av Sveriges elproduktion, vilket är en stor andel jämfört med många andra länder.

IGNALINA, LITAUEN

Kärnkraftverket i Ignalina byggdes mellan 1972 och 1983 i syfte att möta det ökande energibehovet i Sovjetunionens nordvästra del. Verket är beläget i Litauens inland, nära gränsen mot Lettland och Vitryssland och invid landets största sjö, Druksiai. När det invigdes var det den största kärnkraftsanläggningen i världen. Ungefär sex kilometer från verket byggdes en arbetarstad, Snieckus, som skulle rymma trettio tusen invånare.

Kärnkraftverket Ignalina och staden Snieckus kontrollerades av den centrala och hemliga Sovjetiska Atomenergikommittén och från dåvarande Leningrad hämtades arkitekter med erfarenhet av andra "atomstäder". Byggprocessen engagerade över tjugotusen människor. På den lokala nivån uppstod spänningar kring projektet och av de mer än tjugofemtusen människor som flyttade till Snieckus under 1980-talet var de allra flesta ryssar. Litauer utgjorde mindre än en procent av stadens invånare, samtidigt som den natursköna omgivningen, den högre boendestandarden och de relativt höga lönerna på verket gjorde staden till något av ett "socialistiskt paradiset".²

Under perestrojkan och efter olyckan i Tjernobyl 1986 började lokala miljöaktivister att försöka höja den allmänna medvetenheten om farorna med kärnkraft. Miljörelsen kan emellertid också ses som en dold arena för strävan efter nationell självständighet i de baltiska länderna.³ Miljöorganisationen Zemyna var en nyckelaktör i denna process och en av dess mest uttryckliga målsättningar under det

sen 1980-talet var att stoppa den Moskva-styrda utbyggnaden av Ignalina. Detta arbete stöddes av flera västeuropeiska regeringar, däribland den svenska, vilken fann det enklare att stödja en kamp med miljöförtecken än en för politisk självständighet.⁴

När de baltiska länderna 1991 återfick sin självständighet blev lokaliseringen av sovjetiska kärnkraftverk utanför Ryssland en komplicerad ekonomisk och politisk fråga. Kampen för miljöfrågorna, som starkt bidragit till ländernas självständighet, försvann paradoxalt nog kvickt när målet hade uppnåtts. Istället blev kärnkraftverket i Ignalina en högt värderad källa till nationell stolthet och ekonomiskt oberoende i Litauen. För den ryska majoriteten i Snieckus var förändringen naturligt nog inte helt lätt att hantera.

1992 döptes Snieckus om till Visaginas, efter en tidig litauisk bosättning i närheten. Inför Litauens medlemskap i EU 2004 ställdes villkoret att Ignalina skulle stängas eftersom EU bedömde verket som alltför farligt, bland annat för att reaktortypen liknar den i Tjernobyl. En av de två reaktorerna togs också ur bruk samma år och den andra stängdes vid årsskiftet 2009–2010. Den litauiska regeringen anhöll 2008 hos EU om att få skjuta upp stängningen av den andra reaktorn, men fick nej. Verket hade fem tusen anställda och stod för sjuttiofem procent av landets elproduktion. När Ignalina stängdes tvingades Litauen att istället importera gas från Ryssland för att klara energiförsörjningen, vilket har fått såväl ekonomiska som politiska implikationer.⁵

ETT FORSKNINGSPROJEKT

Vad ska då forskningsprojektet handla om? Vilka frågor ska ställas och vilka slags svar kan man förvänta sig?

Ett spår jag vill följa handlar om kärnkraftverken som *gränsföreteelser*, som något som skapat samarbete men också konflikt, oro och såväl upplevda som reella hot över nationsgränser. Den danska synen på Barsebäck var först positiv och kom till i en anda av en gemensam energipolitisk satsning med Sverige, men ganska snart svängde både regering och allmänhet i negativ riktning och "Luk Barsebäck" blev under några decennier ett centralt slagord i den danska miljörelsen. Ignalina byggdes som ett sovjetiskt kärnkraftverk, blev en symbol för ryskt förtryck under frigörelseprocessen men behöll en likaledes stark ställning – nu som löfte och stolthet – när Litauen väl återfått sin självständighet. Ytterligare en gräns är förstas den som går i Östersjön och som handlar om hur de sovjetiska kärnkraftverken tagit plats i debatten i Sverige och andra länder och mycket konkret genom radioaktivt avfall i samband med olyckan i Tjernobyl. Hur får denna karaktär av laddad gränsymbol plats i minnet av de båda kärnkraftverken?

Nära knuten till gränsproblematiken är frågan om *risk*. På vilket sätt har risk varit en del av livet i lokalsamhället, hos företagen och i den politiska debatten? Vilka risker kan anses acceptabla och vad utgör jämförbara storheter i en bedömning av risk? Hur resonerade de svenska och danska regeringarna, och företagen, när de bestämde lokaliseringen av kärnkraftverket till Barsebäck? Och hur kan vi förstå den senaste tidens sökande efter risk i en äventyrsturism där västerlänningar betalar stora summor för att få vandra omkring i ruiner efter Tjernobyl? Vi ser idag hur ett sökande efter autenticitet, äkthet och genuina platser leder till besök i farliga, icke tillrättlagda miljöer. "Rost-turism", som det ibland kallas, är ett slags uppsökande av kulturarv

utanför de arenor på vilka kulturarvet vanligtvis återfinns.⁶ Man kan också fråga sig om vi tycker det är önskvärt med turism till nedlagda kärnkraftverk, på samma sätt som det idag är fullt etablerat att besöka nedlagda industrimiljöer av andra slag.⁷

Ett tredje spår jag vill följa rör *kulturarvet som ett tveeggat svärd*. Att utnämna något till kulturarv betyder att upphöja och ge värde, men samtidigt också att avsluta och förvisa från den samtida verkligheten, något som kan provocera och störa samtiden om den inte uppfattar det utpekade kulturarvet som något avslutat. Kärnkraften som dagsaktuell fråga med förnyat stöd i opinionen och med pågående nybyggnation i andra länder, närmast i Finland, är sannerligen i många avseenden inte ett avslutat kapitel. Att utnämna något till kulturarv innebär också att lägga en historia och en berättelse tillrätta, att enas om en gemensam förståelse av vad en plats, en teknik, en fysisk miljö och olika enskilda händelser har betytt på ett samhällsrelevant plan. Den förhandling som en kulturarvs- eller musealiseringprocess utgör innebär så gott som alltid att något vinnas medan något annat går förlorat.

Frågan om risk och kulturarvet som tveeggat svärd leder vidare till ett fjärde spår som handlar om *minnesprocesser som ett försoningsarbete*, ett integrerande av komplicerade förflutenheter i samtiden som får till följd att det förflutna i någon mån desarmeras och görs ofarligt. Detta, menar jag och flera andra, är något som på många sätt skett med västvärldens förhållningssätt till sitt industriella förflutna generellt.⁸ Projektet knyter därmed an till forskning om kulturarv som något som kan vara omtvistat och tvetydigt, som industrilämningar, eller uppenbart svårt och smärtsamt, som koncentrationsläger och fångelser.⁹

Vissa platser, som kärnkraftverk, är därtill farliga inte bara beroende på en komplicerad historia som måste hanteras i en kulturarvsprocess, utan också på grund av fysisk kontaminering och bokstavligen riskfyllda miljöer. Närvaron av materiell risk medför stora kostnader för att säkra och sanera miljöer, men triggas också spänning och ger platsen en atmosfär av äventyr, som tillsammans med en upplevelse av patina och nostalgi lägger grunden för den ovan nämnda "rost-turismen". Kan en omvandling till besöksmål vara ett uttryck för försoning med det förflutna?

KULTURARV SOM POLITISK PROCESS OCH DEMOKRATISK MÖJLIGHET

Vad krävs för att minnen ska betraktas som kulturarv? Detta är en avgörande politisk fråga. Ska den individuella erfarenheten definieras som en kollektiv angelägenhet, eller inte? Det är en fråga genom vilken ett samhälle skapar samtida bilder av sig själv, och också rättfärdigar riktningar och val för framtiden.

Ett annat sätt att närma sig samma fråga är om *allting* kan betraktas som potentiellt kulturarv? Jag har ovan förhållit mig till kulturarv som en samtida produkt, ständigt förhandlad och omförhandlad i relation till aktuella samhällsfrågor och intressen.¹⁰ Ur detta perspektiv är kulturarv något som, explicit eller implicit, bär på värderingar av vad som anses viktigt att minnas, lämpligt att återanvända, eller estetiskt intressant och därigenom bidragande till en god livsmiljö. De senaste decennierna har bevittnat en rörelse i riktning mot att involvera vanliga medborgare i denna värderingsprocess, i syfte att skapa ett mer demokratiskt kulturarv. Detta ska ses i motsättning till utpekande av kulturarv präglade av ett mer elitistiskt perspektiv, vilket emellertid fortfarande

de utgör en framträdande del av det institutionaliserade kulturarvsarbetet.

Vad innebär egentligen det samtida idealet om ett demokratiskt kulturarv, i teori och i praktik? Vilka möjliga konsekvenser kan det få? Det har till exempel uttryckts oro över att antalet utpekade kulturarv ökar så mycket att de kommer att bli värdelösa genom ett slags inflation. Och, kan man då fråga sig, kommer kulturarvsexperten som professionell att bli överflödigt eller hitta en ny roll som en följd av detta? I strävandena att uppmuntra var och en att formulera sin egen historia och sitt eget kulturarv blir kanske den individuella och kollektiva förmågan att tänka om framtiden utifrån erfarenheter i det förflutna än mer central, ett slags förändringskompetens som kan handla om såväl motstånd som acceptans av de förändringar samhället genomgår.

Jag menar att det har blivit allt viktigare att anlägga ett kulturarvsperspektiv på kärnkraften. Ska dessa strukturer bevaras på något sätt, och i så fall varför? Den pågående profaneringen av föremål och fenomen som kallas kulturarv, liksom en förnyelse av kulturarvsbegreppet i riktning mot en mer demokratisk process, är i sig också en förändring värd att undersöka. Vi behöver bättre förstå kärnkraftens skiftande roller i olika politiska sammanhang och över nationsgränserna, och kulturarv är ett redskap att fånga komplexiteten i dess omtvistade förflutna i relation till samtida framtidsutsikter.

NOTER

1. Beskrivningen av Barsebäcksverket baseras i stor utsträckning på Henrik Borg & Helen Sannerstedt, *Barsebäcks kärnkraftverk*. Rapport 2006:57.

- Regionmuseet Kristianstad/Landsantikvarien i Skåne, 2006.
2. Andis Cinis, Marija Dremaite & Mart Kalm, "Perfect representations of Soviet planned space: Mono-industrial towns in the Soviet Baltic Republics in the 1950s–1980s" i *Scandinavian Journal of History* (2008) s. 14.
  3. Jane I. Dawson, *Eco-nationalism: Anti-nuclear activism and national identity in Russia, Lithuania, and Ukraine*, Durham 1996.
  4. Per Högselius, "Den sovjetiska smutsen blev till guld", *Svenska Dagbladet* 2008-09-11.
  5. Thomas Hall, "Litauen får lita till rysk gas när Ignalina stängs", *Dagens Nyheter* 2009-02-14.
  6. Se till exempel Tim Edensor, *Industrial ruins: Spaces, aesthetics, and materiality*, Oxford 2005; Jan Jörnmark, *Övergivna platser*, Lund 2007; Robert Willim, *Industrial cool: Om postindustriella fabriker*, Lund 2008.
  7. Se till exempel "Route Industriekultur" i Ruhrområdet i Tyskland, www.route-industriekultur.de (hämtad 2010-09-14).
  8. Se till exempel Lars-Eric Jönsson & Birgitta Svensson, (red.), *I industrisamhällets slagskugga: Om problematiska kulturarv*, Stockholm 2005; Anna Storm, *Hope and rust: Reinterpreting the industrial place in the late 20th century*, Stockholm 2008.
  9. Se till exempel Sharon Macdonald, *Difficult heritage: Negotiating the Nazi past in Nuremberg and beyond*, London 2009; Ferdinand de Jong & Michael Rowlands, "Introduction: Postconflict heritage" *Journal of Material Culture*, 2, 2008, s. 131–134.
  10. Se till exempel Gregory Ashworth, (red.), *Public places, public pasts*, Utrecht 2007.

*Anna Storm, fil. dr, är verksam som postdokforskare vid CBEES (Centre for Baltic and East European Studies) vid Södertörns högskola. Forskningsprojektet "Politics of remembering: Contested heritage processes at Ignalina and Barsebäck nuclear power plants" löper över två år med finansiering från Vetenskapsrådet.

Adress: CBEES, Södertörns högskola, SE-141 89 Huddinge, Sverige

E-mail: anna.storm@sh.se